

Ələsgər Siyablı

(əvvəli ötən sayımızda)

Onlar islamın tarixində gör-düyümüz kimi yalnız müstəsna dağdıcı rola malik deyillər. On-ların tarixində böyük şəxsiyyətlər və şanlı səhifələr də vardır, onlar ərəblərdə çatışmayan bir cəhət olan dövlət qurmaq məsələsində böyük səriştəyə malikdirlər". (Lenormant. 1877. 371, 372)

Böyük Britaniya ordusunun mayoru R.Konder uzun illər ərzində Mesopotamiya ölkələrində hərbi xidmətdə olmaqla bərabər xett/hitit tarixini, dilini və heroqlif yazı sistemini araşdırılmasına həsr olunmuş bir çox əsərlərin müəllifi idi. O araşdırdığı hitit heroqlifyazı sisteminin bir başa türk mənşəli olduğunu etiraf etməyin təhlükəli olduğunu qəbul edirdi. Ön Asiyanın qədim xalqlarının turanlı öntürk mənşəli olması haqqındakı elmi fikirlərə Britaniya siyasi dairələrinin mənfi münasibətini yaxşı bilən Konder yazırdı: "Mən xetlilərin bu heroqlif yazı sistemini Altay yazı sistemi adlandıram, çünki bu ad ümumi xarakter daşıyır və daha əhatəli və təhlükəsiz məfhumdur. Prof. Lenorman da akkad və protomidiya dilini təhlükəsizlik baxımından altay-uyğur dil ailəsinin türk və macar qolundan daha çox fin qoluna bağlamaqda haqlı idi. Altay dili məfhumu, heroqliflərin bu gün Suriyanın quzeyində və Kiçik Asiyada yaşamaqda davam edən türklərin və türkmənlərin əcdadları olan irqin mənşələri tərəfindən yaradıldığı haqqında mənim kəşfimin nəticəsini daha təhlükəsiz edir. Həqiqətən də bu gün Fələstində və Suriyada yaşayan türkmənlərin bura daha sonralar gəlmiş olsalar da xetlilərin təmsilçiləri olduqları haqqında mənim üç il öncə risk edərək söylədiyim fikir bu gün daha dəqiq faktlarla sübut olunur". (Conder R. 1889. Səh. 29-30)

Danimarka tarixçisi və siyasət adamı "Assur və Babil tarixi" əsərinin müəllifi Markus fon Nibur öz əsərinin giriş hissəsində yazırdı: "Mən özümü məzəmmət etməliyəm ki, çox qorxmuşam. Ona görə ki, mən Fərat və Hind çayları arasındakı bütün ölkələrin əhalisinin tatar və ya turanlılardan ibarət olduqlarını yazmışam. Mən əsərimin əsasını təşkil edən bu fikri inkişaf etdirmək üçün özümdə cəsarət tapmalıydım. Bu məsələdə mənə qarşı istehzalara dözməyə məcbur oldum". (M. Nibuhr. 1857. Səh. 1)

E.Norris Bisütun kitabəsindəki ikinci mətnin iskit-sak dilində olduğunu və bu dilin türk və

Dünya tarixinin Turan dövrü

monqol dillərinə yaxın olduğu Rauilsondan sonra ikinci olaraq bildirmişdir. (E. Norris. 1852. səh. 1)

M.Müller Turan dili məsələsi ilə əlaqədar M.Bunzenə 1849-cu ildə yazmış olduğu məktubda və

digər əsərlərində Turan dil ailəsi haqqındakı tezislərini özünün dil nəzəriyyəsinin tərkib hissəsindən biri kimi təqdim etdi.

Maks Müller Bunzenə Turan dilinin klassifikasiyasını haqqında yazdığı məktubda deyirdi: "Mən cəsarət nümunəsi göstərərək cəmiyyətin müxtəlif siyasi formalarına uyğun olaraq dilləri öz xarakterlərinə görə ailə, hərbi və dövlət olmaqla üç ümumi sinifə bölürəm. Humboldtun morfoloji sinifləndirməsinə uyğun olaraq dilləri də izolyativ, aqlütinativ və flektiv dillər olmaqla üç sinifə bölürəm. Mən qeyd etməliyəm ki, hər bir siyasi orqanizmdə köçəri və ya ailəvi izləri aşkar edə bilərik. O baxımdan ari dilindəçinlilərin və turanlıların keçmiş olduqları formasıyanın izlərini də aşkar edə bilərik". (Max Müller. 1854. Səh. 23, 24.)

Müller yazırdı ki, Turan dili fərqli bir dildir, o ideyanı, fikirləri yalnız sözlə ifadə etməklə kifayətlənmir, fikirlər arasındakı münasibəti də ifadə edir. Turanlıların həyatı çinlilərininki kimi uzunömürlülərin təcrid olunmuş ailə həyatı deyil, qəbilənin spiralvari burulğanının əhatə etdiyi turanlı insanın və ailəsinin öz qəbilədəşləri ilə ünsiyyətdən yalnız nazik çadır divarı ayırır. Turan dili ilə ari dili arasındakı fərq köçəri dili ilə siyasi dil arasında olan fərqlə

Sumer dili möhtəşəm əsərlərin yazılmış olduğu bəşər tarixinin ilk yazılı ədəbi dilidir.

Müller ari dilini siyasi-dövlət dili, turan-türk dilini hərbi dil, çin dilini isə ailə dili kateqoriyasına daxil edirdi. Onun fikrincə Turan xalqı öz kökünü dəyişilməz şəkildə qoruyub saxlamaq baxımından instinktiv hissə malikdir. Bu hissə sözdüzəltmə prosesində də özünü göstərir, onlar kökü dəyişməz saxlayaraq çoxlu şəkildən istifadə edirlər. (Max Müller. 1854. Səh. 27)

Müllerdən sonra Mesopotamiya və Ön Asiyanın qədim tarixini və dillərini araşdıran Avropa tarixçilərinin əksəriyyəti və ari dillərinin hələ primitiv inkişaf dövrü yaşadığı bir dövrdə Turan

dağlı tayfaları, Asiyanın quzeyində və Avropanın doğusundakı əngin çöllərdə köçərilik edən tayfalar, o cümlədən türklər və macarlar da bu dildə danışılar (E. Sewell, 1852. Səh. b1)

Macar alimi Qyarmati türk dillərinin macar dili ilə yaxınlığını təsdiq edən fikirlər irəli sürdü. Onun ardınca Klaprot Qafqaz dillərini araşdıraraq belə bir nəticəyə gəldi ki, osetin dilindən başqa bütün Qafqaz dilləri şimali Asiya və ya tatar samoyed dilləri ilə qohumdur. Remusat türk, monqol və mancur dillərinin qohumluğu fikrini rədd edir. Turan dilinin qarşılığı olaraq iskit dili terminini işlədən danimarkalı dilçi Rasmus Rask ilk dəfə olaraq iskit turan dilinin Skandinaviya və Qrenlandiya dillərinin sələfi olduğu ideyasını irəli sürdü. O, iskit dilinin Amerikanın şimalına da yayıldığını və bu dilin ari dilinə qədərki dövrdə Ağ dənizdən başlayaraq Qafqaz vadilərinə qədər bütün Asiyaya, Böyük Britaniya, Qalliya və İspa-

nyaya, yayılaraq başlıca dil təbəqəsini təşkil etdiyini fikrini irəli sürmüşdür. (M. Müller. 1854, Səh. 12-13)

R.Rask tatar və fin dillərinin qohumluğunu təkcə leksikoloji yaxınlıqdan ibarət olmadığını vurğulayır. Rask iskit-turanıqını dörd qola böldü: 1) Quzey Asiya, 2) Tatar-türk, 3) Quzey Amerika, 4) Monqol-tunqus. Aleksandr Kastren Raskdan fərqli olaraq Turan dilini dörd deyil beş qrupa böldü: 1) fin, 2) samoyed, 3) Türk-tatar, 4) monqol, 5) tunquz. Qobelenə görə Turan dili tatar, monqol, tunqus, finlərlə bir ailə təşkil edir. (M. Müller, 1854, Səh. 13-14)

Turan nəzəriyyəsinin tərəfdarlarından biri Elizabet Sevell "Qədim Misirin tarixi" adlı əsərində Turan dilinin bəşəriyyətin ilk dili olduğu fikrini müdafiə edərək yazırdı: "Dünyanın bir hissəsini təşkil edən Batı Asiyadameskunlaşmış ilk insanlar tatarlar və ya Turan əhalisi olmuşdur. Onların dili olduqca sadə idi və ədəbiyyat yaratmağa əlverişli deyildi. O insanların danışdığı ilk dil forması olmuşdur. İndiyə qədər malik olduğumuz bilgiler ən qədim dövrlərdəki danışiq ünsiyyət formasının Turan dili olduğunu sübut edir. Bu dil Qafqazdan Hind

niyaya, yayılaraq başlıca dil təbəqəsini təşkil etdiyini fikrini irəli sürmüşdür. (M. Müller. 1854, Səh. 12-13)

R.Rask tatar və fin dillərinin qohumluğunu təkcə leksikoloji yaxınlıqdan ibarət olmadığını vurğulayır. Rask iskit-turanıqını dörd qola böldü: 1) Quzey Asiya, 2) Tatar-türk, 3) Quzey Amerika, 4) Monqol-tunqus. Aleksandr Kastren Raskdan fərqli olaraq Turan dilini dörd deyil beş qrupa böldü: 1) fin, 2) samoyed, 3) Türk-tatar, 4) monqol, 5) tunquz. Qobelenə görə Turan dili tatar, monqol, tunqus, finlərlə bir ailə təşkil edir. (M. Müller, 1854, Səh. 13-14)

Turan nəzəriyyəsinin, Mesopotamiyada qədim danışiq dilinin turan dili olması haqqındakı elmi fikirlərin ən barışmaz əleyhdarı samitoloq bilim adamı yehudi əsilli Yozef Hallevi idi.

Onu qıcıqlandıran əsas məsələlərdən biri sami mənşəli assurların mixi yazı sisteminin Y.Oppert tərəfindən turani kökə malik olduğunu sübut etməsi idi.

O, bu məsələləri araşdırılması ilə əlaqədar 1870-ci ildə "Babilin turani dilləri haqqındakı baxışların tənqidinə dair" adlı bir neçə

Turan nəzəriyyəsinin tərəfdarlarından biri Elizabet Sevell "Qədim Misirin tarixi" adlı əsərində Turan dilinin bəşəriyyətin ilk dili olduğu fikrini müdafiə edərək yazırdı: "Dünyanın bir hissəsini təşkil edən Batı Asiyadameskunlaşmış ilk insanlar tatarlar və ya Turan əhalisi olmuşdur. Onların dili olduqca sadə idi və ədəbiyyat yaratmağa əlverişli deyildi. O insanların danışdığı ilk dil forması olmuşdur. İndiyə qədər malik olduğumuz bilgiler ən qədim dövrlərdəki danışiq ünsiyyət formasının Turan dili olduğunu sübut edir. Bu dil Qafqazdan Hind okeanına qədər, Aralıq dənizi sahillərindən Qanq çayının mənşəsinə qədər olan ərazidə yayılmışdı...

eynidir. Turan dilində şəkildə sözlün kökünə əlavə olunaraq əsas sözdüzəldici element kimi çıxış edirlər. (Max Müller. 1854. Səh. 25, 26)

Müllerin Turan dilini sırf köçəriyə xas dil kimi səciyyələndirməsi elmi gerçəkliyi əks etdirmir. Böyük bilim adamları tərəfindən Türk-Turan dili adlandırılan

okeanına qədər, Aralıq dənizi sahillərindən Qanq çayının mənşəsinə qədər olan ərazidə yayılmışdır. Onun dialektləri Batı yarımkürəsinin bütün ərazisində istifadə olunurdu. Turan dili Asiyanın beşdə dörd hissəsində və Avropanın uzaq guşələrində danışılan dildir. Finlər, saamlar, monqollar, tatarlar, tibetlilər Hindistanın

xüsusi məqalə həsr etmişdir. Hallevi sami dilindən öncə Mesopotamiyada əsas danışiq və ünsiyyət dili olan və mütəxəssislər tərəfindən turani dil ailəsinə aid edlən sumer-akkad dilini qeyri danışiq, suni dil və yalnız kahinlərin istifadə etdiyi şifre dili hesab edirdi.

(ardı gələn sayımızda)